

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Кандидат: мр Нинослав Качарић

Тема: Допринос верске наставе моралности младих

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
1. Датум и орган који је именовео комисију 18.3.2016. године, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Новом Саду
2. Састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен: др Радован Грандић, редовни професор за ужу научну област Педагогија, изабран у звање 05.12.1997. године, запослен на Филозофском факултету у Новом Саду, ментор, др Слајана Зуковић, ванредни професор за ужу научну област Педагогија, изабрана у звање 24.10.2013. године, запослена на Филозофском факултету у Новом Саду, др Жељко Калуђеровић, ванредни професор за ужу научну област Филозофија, изабран у звање 24.10.2013. године, запослен на Филозофском факултету у Новом Саду, др Милка Ољача, професор емеритус.
II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
1. Име, име једног родитеља, презиме: Нинослав, Зоран, Качарић. 2. Датум рођења, општина, република: 13.12.1977. године, Зрењанин, Република Србија. 3. Датум одбране, место и назив магистарске тезе: 23.05.2014. године, Универзитет у Источном Сарајеву, Православни Богословски факултет „Свети Василије Острошки“ у Фочи, „Мисија Цркве кроз верску наставу у државним школама Републике Србије у 21. веку“. 4. Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: магистар богословских наука-научно подручје: педагошко-психолошки смер.
III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ: Допринос верске наставе моралности младих.

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Докторска дисертација има 4 поглавља, обима 426 страница куцаног текста. Од тога 335 страница чини основни текст, 27 страница литература (420 референци) и 62 странице прилози (5 прилога). Рад садржи 9 графика и 49 табела. Дисертација обухвата прегледно и јасно представљене целине: теоријске основе истраживања (12-195), емпиријски део (195-205), резултати истраживања са дискусијом (205-320), закључна разматрања и педагошке импликације (320-336).

Након краћег увода (4-7), и дефинисања основних појмова (7-12) следе четири међусобно повезана теоријска поглавља која представљају теоријско-методолошку основу за допринос хришћанског учења и садржаја верске наставе моралности младих (12-195). У првом поглављу, под називом *Филозофско-религиозне основе* (13-48) хронолошки је описан развој филозофске и теолошке мисли о моралу, моралном васпитању и религији - од античких поимања моралности (13-19), преко старозаветних основа морала и религије (19-23), па новозаветних хришћанских принципа моралности и обожења (23-41), до основних принципа моралности у филозофској мисли новог века (41-48). У оквиру другог поглавља *Педагошко-психолошке основе* (48-93) анализирани су: Пијажеова теорија развоја моралности (58-60), Колбергова теорија развоја моралности (60-63), Аронфридова теорија моралне правде (63-68), Олпортова теорија усавршавања моралности (68-73) и Јунгова теорија индивидуације (73-79). Кандидат надаље приступа анализи утицаја религиозних осећања на морална својства личности (79-84), као и односу младих према религији (84-93). У оквиру трећег поглавља *Методички аспекти моралног васпитања* (93-162) разматрани су теоријско-методолошки приступи проучавању моралности (93-123), затим савремени педагошки концепт и основе разматрања актуелних теоријских приступа моралном васпитању (123-132), до промишљања о значају критичке теорије и еманципаторне педагогије (132-146). Након тога кандидат наводи основне компоненте, циљеве, задатке, садржаје, принципе, методе и средства моралног васпитања (146-153), као и новије филозофско-социолошке и педагошко-психолошке погледе на моралност и њихово место у верској настави (153-162). У последњем теоријском поглављу *Верска настава у школском систему Србије данас* (162-177) дат је приказ периода од враћања верске наставе у школски систем у Србији од 2001. године до данас. На крају су приказани преглед и резултати значајнијих истраживања моралности, религије и верске наставе у Србији и у свету (177-195).

Емпиријски део истраживања детаљно је приказан у другом поглављу дисертације (195-205). Ово поглавље обухвата методолошка обележја предузетог емпиријског истраживања и у оквиру њега дефинисани су: предмет, проблем, циљ, задаци, хипотезе, варијабле, методе, технике и инструменти, опис узорка, ток истраживања и обрада података. У оквиру трећег поглавља *Резултати истраживања и дискусија* прегледно и јасно су приказани добијени налази у односу на све посматране показатеље односно нивое анализе (205-320). Структура овог дела прати истраживачке циљеве и задатке и усмерена је на тестирање постављених хипотеза. Резултати и дискусија приказани су у оквиру следећих целина: (1) систем вредности и морални ставови младих који похађају верску наставу (206-224); и систем вредности на основу оцењених вредности (224-226); (2) систем вредности – духовни значај ставова (226-234); (3) значај независних варијабли (пол, место, узраст) за систем вредности (234-247); (4) факторска анализа система вредности (247-253); (5) духовни значај и морална тежина ставова о вери и есхатологији (253-270); (6) значај независних варијабли (пол, место, узраст) за есхатолошку моралност (270-280); (7) структура односа према значајним постулатима вере и ниво есхатолошког узрастања младих (280-286); (8) допринос верске наставе моралном формирању личности (286-287); (9) процена значаја тврдњи везаних за верску наставу (287-299); (10) значај независних варијабли (пол, место, узраст) за допринос верске наставе моралном формирању младих (299-310); (11) систем вредности и допринос верске наставе моралном формирању личности (310-312); (12) вера, есхатологија и допринос верске наставе моралном формирању личности (312-315); и (13) допринос верске наставе развоју моралности (Кластер анализа) (315-320). У последњем поглављу основног текста под насловом *Закључна разматрања и педагошке импликације* (320-336) синтетисани су добијени резултати и на темељу њих указано је на педагошке импликације у односу на сваки ниво моралног узрастања младих који похађају верску наставу. Посебно су дате препоруке које би могле послужити за унапређење реализације верске наставе. Следи део *Литература* (336-364) са 420 референци релевантних за широко постављен теоријско-методолошки оквир и поређење резултата истраживања са налазима других студија.

На крају дисертације налази се пет *прилога*, који би својим обимом оптерећивали основни текст (364-426). Први прилог пружа увид у инструменте истраживања (364-369). Други прилог представља допуну главним статистичким анализама система вредности испитаника, а односи се на Т-тест: систем вредности и пол, место обитавања и узраст испитаника, и АНОВА (369-382). Трећи прилог представља допуну главним

статистичким анализама вере и есхатологије испитаника, а односи се на Т-тест: систем вредности и пол, место обитавња и узраст испитаника, АНОВА и дескриптивне показатеље за Божије и Црквене заповести (382-406). Четврти прилог представља допуну главним статистичким анализама доприноса верске наставе моралном формирању личности, а односи се на Т-тест: систем вредности и пол, место обитавња и узраст испитаника и АНОВА (406-419), док пети прилог представља Кластер анализу са дендрограмом за допринос верске наставе моралном формирању личности (419-426).

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Докторска дисертација мр Нинослава Качарића представља сложен научно-истраживачки подухват, како у смислу комплексности предмета којим се бави, тако и нацрта истраживања и избора методолошких процедура и поступака. Кандидат се нашао пред тематски веома разуђеним и теоријско-методолошки недовољно систематизованим истраживачким пољем, тако да је своју пажњу фокусирао најпре на успостављање односа између теоријских приступа и емпиријских истраживања конструката моралности и верске наставе, а затим на разматрање овог концепта с аспекта педагошких и теолошких теорија, са посебним акцентом на есхатолошкој моралности, која представља основни циљ верског васпитања младих кроз верску наставу. На крају теоријског дела су изложени досадашњи налази значајнијих истраживања моралности, религиозности и верске наставе, и исти су критички анализирани. Одабир и бројност консултоване литературе потврђују да је кандидат добро упознат са предметом истраживања и да теоријски део дисертације својом структуром и ваљано аргументованим садржајем представља добру основу за постављање истраживачког проблема, избор метода и организацију нацрта истраживања.

Методолошки део садржи коректан опис свих елемената истраживачког нацрта и задовољава принципе научног истраживања. Циљ истраживања усмерен је на утврђивање у којој мери верска настава утиче на моралност младих, кроз испитивање повезаности сета религиозних и сета моралних својстава са индикаторима остварења моралности, односно утврђивање нивоа моралности младих који похађају верску наставу. Операционализацију овог циља кандидат је дефинисао кроз конкретне задатке, односно проблеме истраживања који се односе на утврђивање система вредности, моралних ставова и нивоа есхатолошког узрастања младих који похађају верску наставу, као и фактора који доприносе моралном васпитању у верској настави. Анализа међусобне повезаности ова два конструкта кључна је за концептуализацију модела доприноса верске наставе моралности младих. Поред тога, проблем истраживања односи се и на утврђивање у којој мери верска настава утиче на моралност младих. То значи да је кандидат проблему истраживања покушао да приступи са више страна, те да допринос верске наставе моралности младих сагледа истовремено на индивидуалном и друштвеном плану, а кроз контекст породице и школе, те њихових потенцијала у јачању и развијању моралности младих. С обзиром на мултидимензионалност истраживања, кандидат је јасно дефинисао фазе истраживања и нивое статистичке анализе, а варијабле су операционализоване у складу са изложеним теоријским моделима и релевантним емпиријским налазима који се односе на конкретне показатеље моралности, као и њихове корелате везане за личне карактеристике испитаника.

Опис инструмената уз детаљну анализу и потврду њихових задовољавајућих метријских карактеристика у предузетом истраживању, примена статистичких поступака који су у складу са изложеним нацртом и задацима истраживања, као и репрезентативност узорка и начин узорковања потврђују да је истраживање засновано на општим методолошким принципима. Осим тога, повећање објективности укључивањем више техника и извора процене религиозности и моралности, потврђују да је реч о сложеном али методолошки ваљано конципираном истраживању које је резултирало бројним значајним резултатима.

Приказ добијених резултата следи логику нацрта истраживања као и постављене циљеве и задатке. Систематизоване целине у које је кандидат разврставао обимну емпиријску грађу олакшавају праћење и разумевање великог броја разматраних питања. Први сет резултата односи се на анализу показатеља система вредности младих, па добијени налази указују на то који од посматраних показатеља система вредности младих имају значајан утицај на изграђивање њихове моралности у процесу индивидуације и узрастања у вери. Као најреспектованије врлине у систему вредности младих који похађају верску наставу наводе се *љубав* ($f=61$) што чини 13,7% од укупног броја одговора, *вера* ($f=40$) што чини 9% од укупног броја, и *нада* ($f=39$) што чини 8,7% од укупног броја одговора. Мање фреквентне вредности су *смиреност*, *разумевање* и *поштовање* ($f=4$), *праведност* ($f=5$), *хуманост* ($f=9$)... *Нада* има највишу просечну оцену 7,61, после ње долази *вера* 6,80, и потом *љубав* 6,15, док најнижу просечну оцену има *друштвеност* 3,00. Овај налаз потврђује постављену радну хипотезу да млади који похађају верску наставу имају хришћански систем

вредности и позитивне ставове према хришћанском моралу, будући да су нада, вера и љубав три вредности са највишим просечним оценама, а исте вредности у хришћанском систему вредности и моралу заузимају највише позиције. Опредељење кандидата да користи разноврсне инструменте у прикупљању података обраћајући пажњу на међусобну повезаност инструмената који мере сличне димензије система вредности младих допринело је да се испитивани феномени прецизније сагледају. Други ниво анализе моралности младих који похађају верску наставу односи се на процену њихове вере и есхатологије: да ли верују, како верују, како поимају, сусрећу и познају Бога, шта за њих представљају Света Литургија и Живот Вечни, како вера и молитва помажу у животу, те зашто опраштамо и молимо за опроштај. Коришћењем различитих инструмената и тестова за процену моралности младих, указано је на значај процене појединачних ставова по питању вере и есхатологије. Тврдњу: *Верујем у Бога који је створио човека по своје лику и жели да сви људи кроз љубав према Њему и бригу према ближњима буду добри и вољени* испитаници су сматрали најзначајнијом, док најнижу просечну оцену има тврдња *Не верујем у Бога*. Ово указује на то да испитаници појам Бога схватају и апстрактно и конкретно, те да имају развијен сазнајно-емотивни однос према Њему: Он је творца света - конкретна Личност која се пројављује кроз однос са човеком, и жели да се лик Божији у нама оствари управо нашем љубављу према Њему, као и конкретном и делатном љубављу према ближњима, у складу са Христовим речима „Љуби ближњега свога као самога себе“ (Мт. 22, 39), односно „И како хоћете да вама чине људи, чините тако и ви њима“ (Лк. 6, 31).

Наредни сет резултата о доприносу верске наставе моралном формирању личности кључни је у смислу емпиријске провере концепта моралности младих који похађају верску наставу, јер даје одговоре на питања разлога опредељености за похађање верске наставе, узрока развијања верских осећања и интересовања за Бога и религију, доприноса вероучитеља моралном узрастању и формирању личности младих, те најбољих начина извођења верске наставе који доприносе моралном узрастању ученика. Испитаници се опредељују за похађање верске наставе: *Због своје вере у Бога и жеље да се верски и морално образују*, што сматрају најзначајнијим разлогом, и то указује на њихову високу свест о потреби изучавања овог наставног предмета, на основу своје личне, слободне воље и жеље за узрастањем у интелектуалном, али и верском погледу, после чега се може придати значај породичној традицији, сугестији родитеља, препоруци вршњака, па и сугестији учитеља. *Верска настава нас учи да будемо добри и одговорни у односу према Богу, себи и ближњима*, док *допринос вероучитеља зависи од познавања садржаја које преноси ученицима*. Као најзначајнији начин извођења верске наставе истиче се: *Посета Светим храмовима и учествовање у црквеним богослужењима, уз тумачење смисла црквених празника и богослужбених радњи*, а најмању просечну оцену добиле су информационо-комуникационе технологије.

Добијене резултате истраживања кандидат је представио и интерпретирао у складу са дефинисаним задацима истраживања, на темељу тестираних хипотеза, примењених статистичких поступака, као и у складу са изложеним теоријским основама. У дискусији која прати резултате кандидат је показао умешност у анализи и тумачењу добијених резултата и повезивању са налазима ранијих студија. Свака целина у којој кандидат износи и анализира резултате представља истраживање за себе, али само у целини и синтезом добијених налаза истраживања кандидат је могао да ваљано конципира предложени модел и допринесе богаћењу метода реализације верске наставе. Изведени закључци и педагошке импликације усаглашени су са добијеним резултатима и очекиваним претпоставкама истраживања.

VI Списак научних и стручних радова који су објављени или прихваћени за објављивање на основу резултата истраживања у оквиру рада на докторској дисертацији

уз напомену:

Таксативно навести називе радова, где и када су објављени. У случају радова прихваћених за објављивање, таксативно навести називе радова, где и када ће бити објављени и приложити потврду о томе.

- Качарић, Н. (2009). Основи и могућности верског васпитања и образовања деце. *Банатски Весник*, 68(3), 6-19.

- Качарић, Н. (2010). Мисија Цркве - историјат и перспективе. *Банатски Весник*, 69(2), 9-15.

- Качарић, Н. (2013). Шематизам Српске православне Епархије банатске. Вршац: Епархијски управни одбор Српске православне Епархије банатске.

- Качарић, Н. (2014). Допринос верске наставе моралности даровитих као индикатор квалитета образовања, У: Г. Гојков (Ур.), *Зборник 19. „Даровити и квалитет образовања“*, 216-226. Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“.

- Качарић, Н. (2014). Допринос верске наставе развоју креативности младих, У: Г. Гојков (Ур.), *Зборник*

резимеа са међународног научног скупа-Јубиларни 20. округли сто о даровитима, 56. Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“.

- Качарић, Н. (2014). Развој верске наставе и њени ефекти у Србији. *Педагошка стварност*, 60(2), 237-249.
- Качарић, Н. (2014). Мисија Цркве кроз верску наставу у државним школама Републике Србије у 21. веку: необјављени магистарски рад. Фоча: Православни Богословски факултет „Свети Василије Острошки“, Универзитет у Источном Сарајеву.
- Качарић, Н. (2014). Организација верске наставе у Србији. Вршац: Градска Библиотека Вршац.
- Качарић, Н. (2014). Веронаука у Србији-изазови и одговори. Вршац: Градска Библиотека Вршац.
- Качарић, Н. (2014). Верска настава у Србији-историјат и перспективе. *Истраживања у педагогији*, 4(2), 49-64.
- Качарић, Н. (2014). Мисија Цркве кроз верску наставу у државним школама Републике Србије у 21. веку. *Педагошка стварност*, 60(3), 517-525.
- Качарић, Н. (2015). Утицај Српске православне верске наставе на моралност младих – есхатолошки аспект. *Истраживања у педагогији*, 5(2), 44-61.
- Качарић, Н. (2015). Наука и религија данас, за или против?. *Банатски Весник*, 74(4), 8-11.

Кандидат је пријавио докторску дисертацију према раније важећим одредбама закона.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

С обзиром на широко постављен оквир истраживања добијено је доста информација и изведено више педагошких импликација у односу на сваки ниво сагледавања доприноса верске наставе моралности младих.

1. Анализом првог сегмента емпиријског истраживања присутног у овом раду, који је обухватао систем вредности испитаника, дошло се до закључка да је Љубав најважнија вредност за исправан живот, што је у складу са Химном љубави Светог апостола Павла (1Кор. 13, 1-9), и представља индикатор високе остварености онтолошке моралности, док је Поштење вредност која је по испитаницима најмање битна за исправан живот. Увиђа се да у оквиру сваке оцењене вредности недостаје велики број одговора, као и то да један део ученичких одговора не спада у моралне врлине и вредности, што се може сматрати индикатором квалитета верске наставе, а из методолошког угла као питање довољне мотивисаности испитаника за попуну упитника, односно мотивационе припреме за озбиљно приступање испитивању од стране вероучитеља. Из угла педагошких импликација ово би значило потребу да се више пажње посвети методолошком описмењавању вероучитеља, затим, упознавању истих са налазима овог истраживања и трагањем за начинима да се дидактичко-методички више посвети пажња курикулуму. Пажњу привлачи чињеница да се исте моралне вредности налазе међу фреквентнијим одговорима у више оцена, па се тако љубав налази и у оцени 1, 2 и 3 међу фреквентнијима, а исти је случај и са искреношћу. Свака особа је јединствена и непоновљива личност, па је тако сасвим оправдано и то да иста вредност различитим особама није подједнако битна за самоиспуњење и самоактуелизацију, за исправан и праведан живот. Љубав представља највишу вредност у есхатолошкој моралности, и она је код неких испитаника више, а код неких мање вреднована, што говори о њиховом нивоу зрелости у есхатолошком смислу, или о систему вредности у којем има још простора за самоизграђивање, што је у складу са узрастом испитаника. Даље, морална тврдња система вредности са највишом просечном оценом била је: *Блажени су чисти срцем, јер ће Бога видети*. Бог се пројављује онима који су очистили своје срце, у складу са Христовим речима „Царство Божије унутра је у вама“ (Лк. 17; 12). Отуда се може да научити да се, кроз очишћење срца од сваке твари и сваког страсног расположења, може видети и познати Бог. Може се додати и да је тврдња са најмањом просечном оценом: *Блажени су кротки, јер ће наследити земљу*, што говори у прилог томе да испитаници ово још нису добро разумели; то је виши ниво разумевања хришћанских врлина, па иако разумевају значење ове тврдње, односно врлине, кроз овај одговор они изражавају и свој став према истој, што указује да њихова есхатолошка моралност тражи још рада на индивидуацији, јер пут од познавања значења моралних норми до њихове потпуне усвојености у смислу комплетног става, дакле спремности за реаговање, подразумева и конативну компоненту, дакле, високи ниво усвојености, победу над људском природом. Овај је налаз у складу са Јунговим схватањем моралног узрастања, односно са његовим схватањем принципа индивидуације, или како га Јеротић назива обожењем, прихватањем моралних норми до краја у смислу потпуног приближавања лику Божијем. Према мишљењу испитаника, највишу просечну оцену заслужује тврдња: *Прељуба је грех јер се гази узвишено начело љубави и повређује се личност вољене особе у*

контексту светости брака и породице. Овај налаз се може повезати са претходним резултатима, јер су млади навели љубав као једну од најбитнијих вредности за правилан и моралан живот, дакле, постоји доследност у резултатима и њиховом мишљењу. Такође је приметна сагласност ставова већине испитаника са речима Светог апостола Павла, који у својој Посланици Ефесцима говори о светињи брака и породице (Еф. 5, 22-33). Тврдња која је добила најмању просечну оцену је: *Прељуба није грех*. Посматрано из угла световног тумачења развоја моралности, види се такође и подела зрелости испитаних на хетерономну и аутономну моралност, што је знак да један број испитаника још увек није превазишао стадијум моралне хетерономије. Ако се ипак и они сврстају у круг оних који су окренути ка есхатолошкој моралности, макар она била још увек у знаку страха од казне, ипак остаје питање ефикасности верске наставе. Наравно, мора постојати свест о греховности људске природе. Ипак, овде је реч о ставовима, а како изгледа понашање, остаје да се замисли. Ови подаци би могли да се посматрају као велики допринос моралности младих данас. Време у коме живе разуздало је сексуалност до мере у којој се губи димензија емоционалног људског односа, те их у том смислу овакви ставови враћају узвишеном начелу љубави и поштовања личности вољене особе, а браку и породици светост. Тврдња са највећом просечном оценом је: *Кроз моралну чистоту се остварује Божији лик у нама*. Овај налаз би се могао тумачити као индикатор зреле есхатолошке моралности, а тиме и као озбиљан ефекат верске наставе, што је у складу са Јанарасовом теоријом остварења личности по лику Божијем. Чак 81,7% испитаника не одобрава брак између особа истог пола, 12,7% процената одобрава истополни брак, док 5,6% испитаника није дало одговор на ово питање. Ово је показатељ високе моралне свести испитаника, засноване на хришћанском учењу о Светој тајни брака и породице, а у складу са речима „Зато ће оставити човек оца свога и матер своју, и прилепиће се уз жену своју, и биће двоје једно тело“ (1Мојс. 2, 18-25), односно према посланици Светог апостола Павла Ефесцима (Еф. 5, 22-33), у којој се јасно говори о љубави између мужа и жене, као икони односа љубави између Господа Христа и Цркве. Наведени резултати несумњиво сведоче о значајном доприносу верске наставе формирању система вредности и моралних ставова младих, што даје одговор на први постављени задатак овог рада, те потврђују хипотезе да млади који похађају верску наставу имају развијену моралност, кроз систем вредности и позитивне ставове према хришћанском моралу. У истраживању се пошло од очекивања да се испитаници мушког и женског пола неће подједнако слагати и имати исто мишљење у вези са свим тврдњама, али ако узмемо у обзир да је Т-тестом испитивано 28 тврдњи система вредности, а уочена је статистичка разлика само између 3 групе (плус ета квадрат говори да су мале или умерене разлике у аритметичким срединама) не може се тврдити да постоји разлика између укупног система вредности и пола. Анализом горе наведених налаза увиђа се да од укупно 26 тврдњи из система вредности постоји статистички значајна разлика код њих 9, где су поједине вредности високо вредноване на селу, док су друге вредноване у граду. Ове разлике, иако су статистички значајне, нису у суштини толико велике да би се могло говорити о разликама у систему вредности испитаника са села и из града, што упућује на закључак да је верска настава имала позитиван утицај и на селу и у граду. Такође, могло се очекивати да постоји разлика у култури села и града, која би у овом случају превагнула у корист села, јер се може претпоставити да се религиозности придавало више пажње на селу, где је, у периоду владавине атеизма на овим просторима, село под утицајем јачег патријархалног васпитања у породици остало донекле заштићено од таласа атеизма, те је донекле очувало веру у вишем степену од градске средине. Утврђена је статистички значајна разлика код тврдње: *Убиство је грех зато што је то кршење Божије заповести и за тај смртни грех следи казна Божија*, међу старосним групама. Овде је видна ситуација да млађи испитаници више вреднују наведену тврдњу од старијих испитаника, и та разлика, иако је мала, ипак је статистички значајна, што би се могло тумачити недовољним радом вероучитеља са старијим узрастима, што захтева преиспитивање курикулума, као и компетенција вероучитеља. Такође, уочена је статистички значајна разлика код тврдње: *Убиство није грех уколико је учињено у самоодбрани или је мотивисано неким вишим моралним начелом*, међу старосним групама. Узимајући у обзир наведене податке, може се закључити да млађи испитаници мање вреднују горе наведену тврдњу (није им толико значајна, нема велику духовну тежину, не поклапа се са њиховим системом вредности) него старији испитаници. Тумачење овога податка могло би да укључи питање колико млађи испитаници разумеју ову тврдњу, с једне стране, а са друге, ту је питање моралне зрелости код старијег узраста, јер ови подаци говоре у прилог томе да су млађи испитаници есхатолошки зрелији од старијих, што би се такође могло подвести под потребу за дубљим посматрањем курикулума и кадра који га остварује. Треће питање је далеко сложеније и односи се на тумачење Божије заповести *Не уби*. Из свега горе наведеног се види да су само у неким тврдњама уочене разлике, као и да није увек случај да старији

испитаници дају морално зрелије одговоре и да их боље процењују од млађих. Присутна је и разлика код приближно истог узраста, као и да се млађи испитаници не слажу да крађа и убиство нису грех уколико су учињени у самоодбрани, а што је прихваћено од стране старијих. Потврда претходних налаза нашла се и у факторској анализи, где је уочено изражено присуство хетерономне моралности, у смислу Колбергових и Пијажеових развојних стадијума моралности. Види се из налаза факторске анализе да је први фактор садржајно дефинисан грехом као казном Божијом, а четврти повредом друштвеног система, реда и права човека. Дакле, поменути фактори су садржајно сродни, будући да страх од казне диктира морално понашање. Интројекција још увек за основу има спољашњи ауторитет. У овом случају моралне норме које су зацртане у онтолошкој моралности се још увек налазе на степену страха од казне Божије. Корак даље, у смислу усклађивања моралног понашања са очекиваном есхатолошком моралношћу значио би усклађивање понашања које у основи има љубав према Богу, и љубав Бога према човеку. У складу са овим и други фактор указује на незрелу есхатолошку моралност.

2. Анализом резултата другог сегмента емпиријског истраживања, који је обухватао сфере вере и есхатологије испитаника, уочава се да су од свих наведених тврдњи, тврдња: *Верујем у Бога који је створио човека по своме лику и жели да сви људи кроз љубав према Њему и бригу према ближњима буду добри и вољени* испитаници сматрали најзначајнијом, док најнижу просечну оцену има тврдња *Не верујем у Бога*. Ово указује на то да испитаници појам Бога схватају и апстрактно и конкретно, те да имају развијен сазнајно-емотивни однос према Њему: Он је творца света - конкретна Личност која се пројављује кроз однос са човеком, и жели да се лик Божији у нама оствари управо нашом љубављу према Њему, као и конкретном и делатном љубављу према ближњима, у складу са Христовим речима „Љуби ближњег свог као самога себе“ (Мт. 22, 39), односно „И како хоћете да вама чине људи, чините тако и ви њима“ (Лк. 6, 31). Међутим, одговор који је добио највећу просечну оцену, изражава поимање Бога који жели да човек буде добар и испуњен делима љубави, али у свом историјском постојању, па онда и само спасење човека објашњава као награду за добра дела, дакле у формативном смислу, без свести о превазилажењу историјског постојања вечним животом у заједници са Богом, што карактерише свест о есхатолошком моралу. Тиме се види да се из угла психолошког развоја моралности, већина испитаника налази на степену конвенционалног поимања морала, тј. хетерономног морала према Пијажеу, односно међусобне нормативне моралности (ниво 2, стадијум 3) по Колберговој теорији, или да имају изграђену екстринзичну религиозност према Олпорту. Од 4 понуђене тврдње које се односе на поимање Бога следећа је добила највећу просечну оцену: *Бог је Господ Исус Христос који је љубављу и вољом Бога Оца присутан у Цркви и Светој Литургији*. То би значило да су испитаници ово схватање Бога, Бога као живе и конкретне Личности која својим присуством у историји, у Светој Литургији као изображењу Царства Небеског на земљи, омогућава спасење и живот вечни, проценили као најбитније, тј. као оно које се подудара са њиховим поимањем есхатолошког морала као крајњег циља вере у Бога и односа са Њим. Ове оцене карактеришу значајно развијену есхатолошку моралну свест, као и развијену аутономну моралност и интринзичну религиозност присутну код испитаника, који виде Свету тајну причешћа као опцију најпотпунијег сусрета и сједињења са Богом, ради опроштаја грехова, превазилажењем нашег створеног, пропадљивог и смртног постојања, заради узрастања у меру висине раста Христовог, и остварења вечног живота у заједници са Њим у Царству Небеском, а све у складу са Христовим речима: «Који једе моје тело и пије моју крв има живот вечни; и ја ћу га васкрснути у последњи дан...» (Јн 6, 54). На основу највеће просечне оцене дате тврдњи: *Света Литургија је Царство Небеско на земљи и сусрет са Богом у Светом причешћу, узношењем душе и обожењем за живот вечни* може се закључити да ученици верске наставе имају зрео однос према Богу и јасно поимање богослужења, важности учествовања у њему, лепоту Литургије, као и конкретну веру у Живот Вечни са Богом у Царству Небеском по другом доласку Христовом. Ово говори у прилог томе да верска настава, уз квалитетне наставнике верске наставе, али и уз подршку породице ученика, у многоме утиче и иницира интензивнији богослужбени живот ученика, да их упућује у правом смеру - смеру живота у заједници народа Божијег сабраног на богослужењима, на Светој Литургији, кроз пост и Свето причешће, будући да Света Литургија уводи човека у Царство Христово, показује и даје да „окуси и види како је добар Господ“ (Пс. 34, 8; 1Петр. 2, 3), морално васпитава и преображава у живе учеснике Цркве као аутентичне заједнице иконичног Царства Небеског, у којем се достиже и остварује есхатолошки степен моралности, припремљеног за све верне од постања света (Мт. 25, 34). Највећа просечна оцена дата тврдњи: *Вечни живот је васкрсење мртвих у другом доласку Христовом и остварење наше узвишене моралне личности* указује на високу есхатолошку свест, аутономну моралност и интринзичну религиозност ученика верске наставе, који јасно поимају врхунац узрастања у

моралности остварењем узвишене моралне личности у вечности, а у складу са Христовим речима: „А ово је вечни живот да познају Тебе јединога истинитог Бога, и кога си послао Исуса Христа“ (Јн 17, 3). Највећа просечна оцена у случају тврдње: *Вера у Бога и молитва помажу ми у тешким ситуацијама, сећањем на могућност добијања награде и казне* говори у прилог томе да се највише испитаника налази на хетерономном ступњу моралне зрелости према Пијажеу, односно да имају развијену екстринзичну религиозност. Тврдња: *Опраштамо због превазилажења проблема и критике другог љубављу, а зарад нашег позитивног примера и жеље за моралном променом другог*, најзначајнија је за испитанике. Ови резултати презентују висок квалитет односа и зрео став према другима, као непоновљивим и боголиким личностима, уз више спремности за толерантнији приступ мотивисан љубављу и међусобним поштовањем. Тврдња која је добила највећу просечну оцену изражава изграђену аутономну моралност код испитаника, утемељену на Христовим речима из Молитве Господње „и опрости нам грехе наше, као што и ми опраштамо дужницима својим“ (Лк. 11, 4). Најмањи духовни значај код испитаника има заповест: *Сећај се дана одмора да га светкујеш, шест дана ради и сврши све своје послове, а седми дан је одмор Господу Богу твоме*. Даљом анализом се закључује да су заповести у којима се директно пресликавају нека од најосновнијих моралних начела који се уче деца од најмлађих дана (да се не чине прељубе, не краде, не лаже, не осећа завист и љубомора), морална начела која су неопходна за културу општења, ниже оцењена и имају мању просечну оцену. Међу високо оцењеним заповестима су оне које се односе на породичну традицију, односе и вредности (*Поштуј оца свога и матер своју, да ти добро буде и да дуго поживиш на земљи; Љуби ближњег свог као себе самога*). Божија заповест која има највећи духовни значај и моралну тежину за испитанике је: *Љуби Господа Бога свога свим срцем својим и свом душом својом и свим умом својим и свом снагом својом*. Разлика код вредновања заповести уочена је и у односу на узраст, у корист старијих испитаника. Ниже су оцењене Божије заповести код којих је изражена когнитивна оријентација вођена интернализираним принципима (преовлађује прихватање моралних принципа који имају директнији утицај него емоције (толеранција, интелектуално сазревање, уважавање потреба других). Код Божијих заповести које су високо оцењене присутно је расуђивање које прате емоције. Најмање значајна за испитанике је Црквена заповест: *Свадбе не чинити у време поста*, док је најзначајнија: *Молити се Богу и слушати службу Божију сваке недеље*. Овде се види изражена висока свест испитаника о потреби редовног учешћа у богослужбеном животу Цркве, а посебно у Светој Литургији као икони Царства Небеског, која сваке недеље и празника нуди могућност сједињења са Христом у Светој тајни причешћа, и на тај начин превазилажења створеног, пролазног и смртног постојања, те остварења наше Боголике личности, назначене за Живот Вечни. Ови резултати такође одговарају на постављене задатке, сведочећи да верска настава изграђује позитивне моралне ставове и доприноси есхатолошком узрастању младих, што потврђује постављену хипотезу о утицају верске наставе на есхатолошку моралност младих. Анализом налаза долази се такође до закључка да се испитаници из градске средине налазе на вишем степену узрастања у есхатолошком погледу, будући да више вреднују заповести које су засноване на односу човека према Богу, док они из сеоске средине више вреднују заповести које имају практичан значај у испуњавању моралног закона датог кроз Божије заповести. Слично резултатима који говоре о систему вредности испитаника, и у погледу ставова о вери и есхатологији, испитаници мушког и женског пола се не слажу и немају исто мишљење у вези са свим тврдњама. Узимајући у обзир да су Т-тестом испитиване 4 тврдње другог упитника, и да је уочена статистичка разлика између све четири групе, док ега квадрат говори да су уочене мале разлике у аритметичким срединама, може се тврдити да постоји мала разлика између укупних ставова о вери и есхатологији и пола. Види се да се мушки испитаници налазе на хетерономном степену развоја моралности, и да углавном Бога доживљавају као законодавца и праведног судију, а такође им недостаје узрастање у погледу праштања, јер им је понос и чврстина ега битна карактерна црта, и не придају много значаја емоцијама, које представљају врло битан фактор у саосећању са ближњима, али и у поимању Бога као вољене личности. Даљом анализом налаза истраживања увиђа се да у све четири тврдње о вери и есхатологији постоји мала статистички значајна разлика, па су поједине вредности високо вредноване на селу, док су друге вредноване у граду. Ове разлике, иако су статистички значајне, нису толико велике да би се могло говорити о разликама у вери и есхатологији испитаника са села и из града, што упућује на закључак да је верска настава имала позитиван утицај и на селу и у граду. Још се уочавају мале статистички значајне разлике у погледу да није увек случај да старији испитаници дају веће оцене тврдњама и да их боље процењују од млађих ученика. Постоји такође и разлика код приближно истог узраста, али се из већине резултата може закључити да се млађи испитаници налазе на нижем степену узрастања у есхатолошкој

моралности од старијих, те да Бога поимају углавном у јуридикчком смислу. Интересантно је још једном поменути да су старији испитаници тврђу: *Не верујем у Бога* оценили као значајнију од млађих, што се може протумачити као последица психолошког стања младих у периоду адолесценције, те бунта кроз који се доводе у сумњу многи ауторитети. Ово би се могло посматрати и као један од ефеката верске наставе, јер би било логично да после дванаест година похађања верске наставе у школама, млади имају другачије ставове и осећања када је вера у Бога у питању, па се исто отвара као питање које тражи нова истраживања фокусирана на посебне елементе, као што је ово питање, односно на тражење разлога за овакве ставове. Посматрањем издвојених фактора вере и есхатологије уочава се да је први садржајно дефинисан извршавањем заповести Божијих као припреми за сусрет са Богом у Светој Литургији, други поимањем Бога као универзалног моралног начела, док пети, осми, девети и десети описују Бога као вечног законодавца и судију, па испуњавање заповести, поштовање закона и страх од казне диктирају морално понашање, а интернализација још увек за основу има спољашњи ауторитет. У овом случају, моралне норме које су зацртане у онтолошкој моралности још увек се налазе на степену страха од казне Божије. Усклађивање моралног понашања са очекиваном есхатолошком моралношћу би значило усклађивање понашања које у основи има љубав према Богу, и љубав Бога према човеку, па сви фактори указују на есхатолошку моралност испитаника која је још увек у фази развоја и изграђивања, у складу са Јанарасовом теоријом морала у контексту вечности (Јанарас, 2007). Горе наведени резултати одговарају на постављени задатак и утврђују да верска настава значајно доприноси изградњи есхатолошке моралности младих, чиме се потврђују постављене општа и друга радна хипотеза.

3. Анализом трећег сегмента емпиријског истраживања посвећеног доприносу верске наставе моралном формирању личности, увиђа се да су се испитаници определили за похађање верске наставе: *Због своје вере у Бога и жеље да се верски и морално образују*, што сматрају најзначајнијим разлогом, и то указује на њихову високу свест о потреби изучавања овог наставног предмета, на основу своје личне, слободне воље и жеље за узрастањем у интелектуалном, али и верском погледу, после чега се може придати значај породичној традицији, сугестији родитеља, препоруци вршњака, па и сугестији учитеља. Ова тврдња је и требала да представља најзначајнији разлог за опредељење ученика за верску наставу, па се сходно томе може констатовати да се они налазе на аутономном степену развоја моралности према Пијажеу и Колбергу, односно да имају развијену есхатолошку моралност према Јанарасу, и интринзичну религиозност према Олпорту. Ови налази такође говоре у прилог високом значају породичне верске традиције, као и високом степену поштовања према мишљењу, саветима и сугестијама родитеља, у контексту изграђивања свести, ставова и верских осећања, што је један од индикатора о потреби тесне везе између верске наставе и породице, односно укључивања родитеља у разне аспекте верске наставе. Као најзначајнији допринос верске наставе моралном формирању ученика, према мишљењу испитаника, издваја се следећи: *Верска настава нас учи да будемо добри и одговорни у односу према Богу, себи и ближњима*. Ови налази говоре у прилог томе да се испитаници налазе на другом нивоу, односно на трећем стадијуму развоја моралности - конвенционалне моралности, тј. међусобне нормативне моралности према Колберговој теорији. Лични ставови испитаника, породично васпитање и друштвена средина према налазима имају пресудан утицај. Личност и компетенције самог наставника, у овом случају вероучитеља, круцијалне су. У складу са тим, желело се сазнати мишљење испитаника о доприносу вероучитеља верској настави и остваривању њених циљева и задатака. Највећу просечну оцену добила је тврдња која се односила на аспект теолошког образовања вероучитеља и она гласи: *Допринос вероучитеља зависи од познавања садржаја које преноси ученицима*. Према схватањима испитаника, као најзначајнији начин извођења верске наставе истиче се: *Посета Светим храмовима и учествовање у црквеним богослужењима, уз тумачење смисла црквених празника и богослужбених радњи*, а најмању просечну оцену добиле су информационо-комуникационе технологије. На основу дескриптивне статистике може се закључити да испитаници воле и желе да буду проактивни и субјекти васпитања и образовања, када је у питању верска настава. Ови резултати потврђују православне теолошке ставове по питању богослужења, која су кроз целокупну историју Цркве Христове била најпотпунији израз и ризница Божанског Откровења и моралног васпитања, не само изражавајући и представљајући спасоносне догађаје из Христовог живота, смрти, васкрсења и вазнесења, него остварујући и живо дарујући икону будућег вечног Царства Небеског. Ипак, „евхаристијски доживљај светости, који се једино остварује у Цркви, је највећи и најузвишенији“ (Зизјулас, 2001: 47). До овога се такође долази и верском наставом, која, између осталог подразумева не само тумачења речима, него и сликом, звуком, појмовима из географије, историје, што младима помаже да створе представе, као когнитивне основе за

остале аспекте (емоциоални и конативни), односно комплетну основу за есхатолошки однос и аспект моралности. Презентовани резултати сведоче о високом степену еклисиолошке свести и есхатолошке моралности код испитаника, као и о педагошкој функцији Свете Литургије. Статистички је значајна разлика између оцена које су давали мушки и женски испитаници оцењујући тврдњу: *Определио/ла сам се за верску наставу зато што моји најбољи другови и другарице из разреда похађају верску наставу*. Мушки сматрају овај разлог за опредељење ка верској настави битнијим и значајнијим од женских. Из ових налаза се види да је механизам групне кохезије у периоду адолесценције јаче дошао до изражаја код мушких испитаника него код женских, као и да су мушки поведљивији за мишљењем, ставовима и поступцима вршњака, али и да имају развијенији осећај заједништва и припадности од женских. Анализом присутних налаза, такође се увиђа да у све четири тврдње о доприносу верске наставе моралном формирању личности постоји мала статистички значајна разлика, па су наведене вредности високо вредноване у граду, док су мање вредноване на селу. Ове разлике, иако су статистички значајне, нису толико велике да би се могло говорити о озбиљним разликама у мишљењу испитаника са села и из града по питању доприноса верске наставе, што упућује на закључак да је верска настава имала позитиван утицај и на селу и у граду. Такође, могло се очекивати да постоји разлика у култури села и града, која би у овом случају превагнула у корист града, јер видимо да испитаници из града више вреднују самосталност у приступу интелектуалном и верском изграђивању и узрастању, затим степен образовања вероучитеља, али имају и виши степен свести по питању значаја учествовања у богослужбеном животу Цркве, што говори у прилог томе да имају вишу еклисиолошку и есхатолошку свест од испитаника са села. У свим тврдњама су уочене мале статистички значајне разлике, а није увек случај да старији испитаници дају веће оцене тврдњама и да их боље процењују од млађих. Постоји и разлика код приближно истог узраста, али из већине резултата се може закључити да млађи испитаници више вреднују утицај разредног старешине, практичне методе у извођењу наставе, те имају вишу свест о значају учешћа у Црквеном животу и богослужењима, док старији више вреднују допринос вероучитеља, степен његовог теолошког образовања и интересантност начина презентовања верских истина. Анализом наведених резултата трећег сегмента овог истраживања, може се констатовати да су утврђени фактори који доприносе моралном васпитању у верској настави, чиме је остварен четврти постављени задатак, а тиме је потврђена и општа хипотеза да ученици верске наставе имају развијену моралност. Факторском анализом, као и кластер анализом, потврђене су и јасније наглашене констатације претходних анализа. Верска настава као средство савремене мисије Цркве у процесу моралног васпитања младих, пружа садржај вере и духовног искуства, да би се ученицима пружио свеобухватан поглед на свет и живот, уз заједничку одговорност више кључних чинилаца овог процеса. Свети архијерејски сабор, Свети архијерејски синод, Богословски факултет, епископ, свештеник, породица, школа, наставник верске наставе, па и сам ученик, заједнички утичу на очување, неговање и изграђивање верског и културног идентитета, на изграђивање Тела Цркве Христове, на развијање вере у Бога и зреле религиозности, на упознавање са садржајима вере и духовним искуствима, на оспособљавање за пун и потпун живот у вери и Цркви, а кроз све то на морално васпитавање младих заради узрастања на лествици врлинског живота по заповестима Господњим, до остварења есхатолошког нивоа моралности у заједници Литургијског сабрања као предокуса Царства Небеског, иконично присутног у нашем животном времену и простору. Верска настава је данас потребна у школама, не „факултативно“, него редовно, уредно, систематски, као редован наставни предмет, са свом дидактичком озбиљношћу наставе, стручне спреме, дидактичке и педагошке културе вероучитеља, уз квалификовано, стручно и педагошко презентовање наставних садржаја, са модерним методама и системима наставе, практичним примерима, добрим уџбеницима, визуелним и другим адекватним дидактичким средствима. Време ће показати колико ће верска настава успети да оствари своје циљеве и задатке у погледу моралног васпитања младих. Као помоћ у остваривању постављених циљева и задатака, може послужити праћење позитивних искустава, али и тешкоћа и недостатака у реализацији верске наставе, како би се антиципирао будући рад у овој области. Да би позитивни ефекти верске наставе имали што трајнији и шири домет, неопходно је континуирано унапређивање процеса реализације наставе овог школског предмета. Остваривање циља верске наставе (који је, иначе, у основи сваке вере) – да утиче на морални развој личности која ће поштовати себе, али и разумети и поштовати друге и другачије – зависи од начина и квалитета презентовања и спровођења верске наставе у школама, што подразумева педагошки и теолошки компетентне вероучитеље, чије би импликације досезале до курикулума на Богословском факултету - одсек за вероучитеље.

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

НАПОМЕНА: Експлицитно навести позитивну или негативну оцену начина приказа и тумачења резултата истраживања.

Резултати истраживања су детаљно приказани и протумачени у складу са захтевима које поставља методологија научних истраживања. На добро утемељеној теоријској равни заснованој на резултатима бројних релеватних истраживања и распоређеним садржајима у међусобно логички повезана поглавља, са континуитетом методолошког приступа, уследила су разубуђена истраживања на основу којих је конципиран модел доприноса верске наставе моралности младих.

Добијене резултате статистичких анализа кандидат је представио у посебном делу који садржи графички и табеларни приказ података. У оквиру сваке целине емпиријског дела налази су интерпретирани детаљно и систематично, у складу са постављеним циљевима и задацима. Анализа резултата садржи критички осврт и тумачења у складу са релеватним теоријским изворима и налазима сличних истраживања. Осим тога, кроз дискусију резултата и у закључном делу рада, кандидат је отворио низ нових питања и проблематизовао нека ранија. Закључна разматрања и педагошке импликације логички су произашли из прегледно синтетизованих резултата.

Индуктивно-дедуктивни приступ, систематичност у приказу резултата, начин узорковања, ваљан избор метода, различитих инструмената и извора процене доприноса верске наставе моралности младих, уз детаљну анализу релевантне литературе, несумњиво су допринели да емпиријско истраживање буде у једино могућој улози, а то је добијање таквих података који ће бити идентификовани као научни доприноси педагошкој теорији и васпитно-образовној пракси. Чланови Комисије приклањају се становишту да је мало примера у истраживању педагошких појава у којима је феномен доприноса верске наставе моралности младих испитиван као организована целина, на свим нивоима и са толиким бројем показатеља, разноврсним инструментима и различитим изворима процене моралности младих. Нема сумње да је мр Нинослав Качарић намерно избегао у својим истраживањима задржавање на дескрипцији и анализи појединачних показатеља моралности младих, одредивши се за комплексну и вишедимензионалну студију. Одабрани истраживачки нацрт отворио је могућности за комплексније сагледавање феномена верске наставе и нивоа њене ефикасности у смилу доприноса моралном развоју младих, а тиме је дат допринос методолошким могућностима истраживању ове области, с једне стране, а са друге, дошло се до налаза евалуацијске студије којима се јасно сагледавају донети педагошких аспеката, тј. дидактичких димензија организовања верске наставе у Републици Србији.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

НАПОМЕНА: Експлицитно навести да ли дисертација јесте или није написана у складу са наведеним образложењем, као и да ли она садржи или не садржи све битне елементе. Дати јасне, прецизне и концизне одговоре на 3. и 4. питање.

1. Да ли је дисертација написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме

Дисертација је написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме.

2. Да ли дисертација садржи све битне елементе

Дисертација садржи све битне елементе.

3. По чему је дисертација оригиналан допринос науци

Оригинални допринос ове дисертације сагледава се у више аспеката. У првом реду оригиналност се огледа у методолошком приступу истраживању феномена развоја моралности младих путем верске наставе у коме је нацрт истраживања ускладио методе емпиријског истраживања, експлоративног карактера, дакле, методу систематског неексперименталног посматрања са системским приступом и синтезом података и контекстуирао их у теоријски оквир, претварајући квантитет у квалитет. Овим је игнорисано до скоро наглашавано упозорење о парадигматској „чистоћи“ и тиме учињен корак у правцу заговорника триангулације метода у педагошким истраживањима, чиме се дисертација сврстала у ред новијег методолошког таласа који у педагогији следи теорију контингенције у избору истраживачког приступа: прихвата се чињеница да су и квалитативне и квантитативне методе супериорне под одређеним околностима и за поједина истраживачка питања.

Приступ којим се у истраживању пришло сагледавању феномена развоја моралности је оригиналан спој не само две истраживачке парадигме него и тестирање потенцијала једне и друге, сагледавање

могућности да се смање неки од проблема који су повезани са појединачним методама или приступима, односно да интеграција метода резултира супериорним истраживањем у односу на оно које је засновано на једној истраживачкој оријентацији.

У истом контексту је и значај аспекта који се односи на чињеницу да је ово истраживање питања моралности фокусирано у једнакој мери педагошки, психолошки, филозофски аспект, с једне стране, а са друге, есхатолошки угао, полазећи од теоријског контекста који у основи заступа феноменолошки приступ моралности. Оваквим истраживачким нацртом постигла се унакрсна валидација или триангулација, у проучавању развоја моралности и добило потпуније разумевање доприноса верске наставе феномену моралности, уз комплементарне сврхе поменутих аспеката. Налази истраживања показују да су истраживачке методе међусобно резултирале потпунијем разумевању моралности из два угла, световног и духовног, јустификационистичког и есхатолошког погледа на исти феномен, те, иако независне, додају се једна другој и тиме доприносе бољем понирању у пуноћу разумевања феномена моралности. А, овим се, наизглед, као креативна генерализација може ставити у први план констатација да се овим истраживачким нацртом поље моралности, као само један аспект васпитања појединца, не реификује, не проучава опстурзивно, супротно природи феномена, већ да се паралелно и укрштањем тумачења из филозофског, педагошког, психолошког и есхатолошког угла може потпуније да разуме. Јединственост, или оригиналност ове дисертације је и у томе што нису познати слични приступи истраживању моралности, не само на нашем простору, него и шире.

Један од аспеката научног доприноса је и то да је истраживање у извесном смилу евалуациона студија верске наставе из угла моралности, која је, такође, јединствена, што је значајно како за методолошки допринос овој области, тако и за дидактичке импликације исте. На крају, овом је дисертацијом направљен први корак ка практичном приближавању материјалне и духовне сфере васпитања, објективистичког, рационалног и метафизичког у сагледавању домета педагошке праксе и начина за подстицање развоја личности на путу индивидуације.

4. Недостаци дисертације и њихов утицај на резултат истраживања

И поред настојања да се образложеним предностима примењеног методолошког нацрта феномен моралности сагледа из угла доприноса верске наставе комплексно, да се триангулацијом боље разуме појава и њен развој под утицајем верске наставе, сам аутор дисертације уочава потребу за укључивањем нових питања, која су се у истраживању, тј. налазима појавила. Једно од њих односи се на чињеницу да је комплексност феномена моралности отворила потребу за дубљим посматрањем домена попут личности наставника (шта је то што га чини значајним за ефикасност верске наставе, затим односа дидактичких стратегија и когнитивног стила појединца и сл.). Ова и друга питања индикатор су слабости домета тренутног нивоа развоја методологије, те остаје педагогоји и другим друштвеним и хуманистичким наукама, односно истраживачима да даље трагају за новим парадигмама, односно ефектима оних које су на видуку (парадигма хаоса, детерминисаног хаоса, који одричу линеарну каузалност и сл.).

X ПРЕДЛОГ:

На основу укупне оцене дисертације, комисија предлаже:

- **да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри одбрана**
- да се докторска дисертација враћа кандидату на дораду (да се допуни, односно измени) или
- да се докторска дисертација одбија

У Новом Саду, 11.4.2016.

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ:

Проф. др Радован Грандић, ментор

Проф. др Слађана Зуковић, члан

Проф. др Жељко Калуђеровић, члан

Др Милка Ољача, професор емеритус, члан

НАПОМЕНА: Члан комисије који не жели да потпише извештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извештај образложење, односно разлоге због којих не жели да потпише извештај.